

CSIMA PÉTER

Határjelek 18. századi kéziratos térképeken

Előzmények

A határ jelölésének a 18. században alkalmazott módjai közül néhány már a középkori oklevelekből is ismert. Takács Lajos több száz település határpereinek jegyzőkönyvei nyomán nagyon alapos, összefoglaló műben ismertette a 17–19. századi határjelek fajtáit, a korabeli határjárások jellegét, a határvitákat.¹ Könyvében szólt a határhoz kapcsolódó szokásokról és népi hiedelmekről is. Térképi adatok feldolgozásával azonban nem foglalkozott, és tudomásom szerint összefoglalóan eddig más sem. A közelmúltban hét járszági településen kerestem és találtam régi határhalmokat, majd néhány példával bemutattam ma is meglévőket, összevetve azokat a 19. századi kataszteri térképeken ábrázolt határjelekkel.² 2020-ban Budapest és Budaörs határán a 19. században állított határköveket és azok térképi adatait vizsgáltam.³

A határjeleket ábrázoló 18. századi térképek többsége szomszédos települések közötti „határvitát” bemutató, sok esetben a megegyezési javaslatot vagy a vitát lezáró döntést, megállapodást is feltüntető helyszínrajz. Vannak azonban közöttük birtoktérképek, települési térképek, ritkábban tematikus – például vízrajzi – térképek is, és tervrajzokon is található határjeleket.

Kutatásom célja: térképi adatokkal bemutatni egyrészt a települési és birtokhatárok terepi jelölésének típusait, másrészt a határ-

vonalak és határpontok 18. századi térképi ábrázolásának jellemző módjait. Kiemelten törekedtem a Takács által közölt jegyzőkönyvi adatok, azaz a korabeli határperek tanúi által a meghallgatásokon említett határjelek térképi igazolására. Végül terepi példákat kerestem eredeti helyükön máig fennmaradt, több száz éves határjelekre. A térképi jeleket kéziratos levéltári térképek részleteivel, a meglévő határjeleket fotókkal mutatom be.⁴ A bemutatott térképek, a kevés korábbi kivételével, a század második felében készültek. Néhány térképen annak készítője lapszéli mellékábraként bemutatja különleges formájú határjelölő fák rajzát, ezeknek a szerzőjét is megemlítem. A cikkben most csak a mai Magyarország határjeleiről szólok, de megjegyzem, hogy vannak a témára vonatkozó érdekes térképi adatok a 18. századi Magyarország egyéb térségeiből is. Nem foglalkozom a jogi kérdésekkel, a határvitákkal, a határjárásokkal, a jelek megújításával. Ugyancsak nem foglalkozom az időleges határjelekkel, mint például a Takács által leírt – fűcsomóval, nádköteggel, leveles ággal történt – határjelölésekkel, azok térképi ábrázolására nem is találtam példákat.

Vonalas határszakaszok térképi jelölése

A határpontok előtt röviden szólok a pontjelölés nélkül is meghatározható vonalas határszakaszok térképi ábrázolásáról. A határvonalat ugyanis sok esetben vonalas természeti vagy

1 TAKÁCS LAJOS: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Bp., 1967.

2 CSIMA PÉTER: Járszági határjelek – a tájtörténet emlékei. *A táj változásai a Kárpát-medencében. Történelmi emlékek a tájban*. Szerk.: FÜLEKY GYÖRGY. Keszthely, 2012. 104–109. CSIMA PÉTER: Járszági határdombok kutatása a kataszteri térképek segítségével. *Catastrum*, 4. (2017) 2:49–57.

3 CSIMA PÉTER: Budapest–Budaörs határvonala és határjelei. *Catastrum*, 7. (2020) 2:33–45.

4 Megadom a hivatkozott térképek témáját, készítjük időpontját és levéltári jelzetüket. A téma szempontjából lényegtelennek tartom a térképek teljes, az ábrázolt helyzetet sok esetben hosszan magyarázó címének és egyéb adatainak magadását. Ahol azonban a témából nem derül ki a hivatkozott, illetve a bemutatott határrészlet szomszédos településeinek neve, ott azt is közlöm []-ben.

■ 1. Határvonalat képező völgy Simonfán

■ 2. Két Baglyas-völgy Csőr és Inota vitatott határán

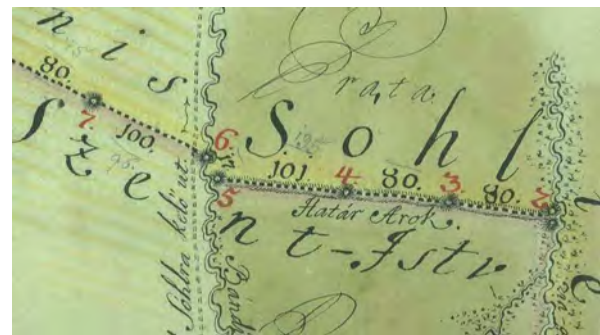
■ 3. „Via antiqua” Dormánd határán

■ 4. „Határ út” helynév Diósgyőr határán

■ 5. A Csörsz-árok vonalában kijelölt határ

■ 6. Határárok Sóly-Szentistván között

művi tájelem mentén húzták meg. Ahol ilyen nem volt, ott a határpontokat összekötő, képzeletbeli vonal jelentette a határt. A határvonalat képező tájelemet a térképeken az egyébként is szokásos, azaz a nem határon lévő elemekkel azonos grafikával ábrázolták, gyakran helynevet vagy magyarázó szöveget írtak mellé. A szomszédok által vitatott határszakaszokat eltérő színű vonalakkal emelték ki.

Sok esetben a természeti határvonalak (vízfolyás, völgy, hegyláb stb.) egyedi tulajdonnevet felírták a rajzra, mint például SIMONFA és

SZENTPÁL vitatott határán „Vallis Bán völgy” (1. kép).⁵ A CSŐR és INOTA közötti határvitát bemutató térképen két „Baglyas-völgy” látható, mert a két érintett fél két különböző völgyet jelölt meg ezen a néven határvonalként (2. kép). A jelmagyarázatból az is kiderül, hogy az egyik a felperes, a másik az alperes által megnevezett völgy.⁶

Ugyancsak sokszor a rajzba írva olvashatjuk a mesterséges határvonalak – határút, határárok – megnevezését. A határút lehetett régi út, például „via antiqua” DORMÁND és

5 Simonfa–Szentpál (Zselicszentpál) határvíta, 1774, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), S 16. No. 369.

6 Csőr–Inota határvíta, 18.sz., MNL OL, S 17. No. 92.

KISBUDA határvíta térképén (3. kép).⁷ Néhol „Határ út” helynevet kapott a határvonalon kitaposott határjáró út, ez látható például DIÓSGYŐR 1759. évi térképén (4. kép).⁸ MARÁC és NÁDASD határvitatérképén az egyik fél által határútnak mondott „Füves út” a rajzba beírva és a jelmagyarázatban is olvasható.⁹ A határt képező árok ugyancsak lehetett régi árok, „fossatum antiqua” vonalában kijelölt határ, néhol azonban a már meglévő, kijelölt határvonalon utólag ástak vízelvezető vagy a legelő állatok átkelését akadályozó árkot. Régi árok határként kijelölésére példaként látható a DORMÁND és FÜZESABONY között sokéves pereskedés után a Csörsz-árok mentén 1789-ben meghúzott határvonal (5. kép).¹⁰ A korábban kijelölt határvonal mellett utólagosan történt árok ásása SÓLY és SZENTISTVÁN között, amit az 1744-ben készült térkép mutat be (6. kép).¹¹

Határpontok

A határpontok terepi jelölésében természeti képződmények és emberi alkotások egyaránt szerepet kaptak. A természeti képződmények egy része – például a magaslatok és a források – nem feltétlenül igényeltek terepi megjelölést. Az esetleges viták megelőzése érdekében vagy éppen azok lezárásaként mégis helyeztek el a magaslatokon is mesterséges határjeleket. Ahol pedig nem volt egyértelmű természeti határ, ott a birtokosok megjelölték a határt meghatározó pontokat.

A határpontok terepi jelölésének típusai

A határpont lehetett jelöletlen vagy megjelölt természeti képződmény (fa, kő); határpontként emelt földhalom; határpontként állított kő. A határvonalra helyezett építmények és az ott létesült állat-menedékhelyek másod-

lagosan váltak a határt igazoló tájelemekké. Az egész országban elterjedt, de különösen a fában szegény alföldi településeken a leggyakoribb – sok település esetében egyedüli – határjel volt a földhalom. A dombvidékeken egyformán alkalmazták a földből készített halmot és a fát, kisebb mértékben – elsősorban a főúri birtokok, uradalmak határán – a faragott követ. A hegyvidéki településeknél már nagyobb szerepet kapott a természetes kő, és azzal hasonló értékű volt a fa, de ott – főleg a hegylábaknál lévő, továbbá a patakok és utak melletti határpontok jelölésére – ugyancsak fontos szerepet kapott a földhalom is.

A határpontok térképi jelölésének fő módjai

- Határpont megnevezése a rajzba a ponthoz beírva – köznévvvel vagy egyedi tulajdonnévvvel.
- Szám vagy betű a határponthoz írva, lap-széli jelmagyarázattal.
- Piktogram a térkép készítőjének egyéni elgondolása szerint, változatos rajzokkal.

A felsorolt három ábrázolásmód mindenféle kombinálására lehet térképi példákat találni, beleértve akár egyetlen pontnál is az együttes alkalmazásukat. Általánosan használt megoldás volt, hogy a szembenálló felek által jelzett két határvonalon lévő pontok közül az egyik fél álláspontja szerinti vonalon lévőket betűvel, a másik fél szerinti vonalon lévőket pedig számmal jelölték. Így történt például a SIMONFA és több szomszédja között 1774-ben folytatott határvitát bemutató térképen (7. kép).¹² A föld határhalmokra azonban a 18. század közepére kialakult egy csaknem általánosan használt piktogramos jelölésmód, ezért többségük nem kapott sem szám-, sem betűjelet.

A határjárások szöveges leírásaiban gyakran megemlítik azok kezdőpontjait, a térképeken azonban erre ritkán van példa. Kivétel-

7 Dormánd–Kisbuda (ma Füzesabony része) határvíta, 1759, MNL Heves Megyei Levéltára (= HML), XV.1.a.-3.

8 Diósgyőri uradalom, 1759, [Diósgyőr–Görömböly (ma Miskolc)], MNL OL, S 11-No. 54.

9 Marác–Nádasd–Halogy–Szóce határvíta, 1753, MNL OL, S 20-No. 24.

10 Dormánd–Füzesabony határa, 1789, MNL HML, XV.1.a.-140.

11 Sóly–Szentistván (Királyszentistván) határvíta, 1744, MNL Veszprém Megyei Levéltára (= VeML), XV.11.a.-T187.

12 Simonfa–Szentpál (Zselicszentpál) határvíta, 1774, MNL OL, S 16-No. 369.

ként említhető a KAKASD malmaik és vízfo-lyásait bemutató helyszínrajz, amelyen szer-zője a szélső határhalm mellé a rajzba beírva megnevezte a kezdőpontot „Incipit limes”.¹³ Mindössze két térképet találtam, amelyen ké-szítője jelmagyarázatot adott a határpontokat jelölő piktogramokhoz – mindkettő EDE-LÉNYT ábrázolja.¹⁴ Az elsőt 1770-ben készí-tette Sindler József. A másodikat az első fel-mérés alapján, annak aktualizált változataként hat évvel később szerkesztette Rosnay Sámuel, azon a szomszédos Mucsonnyal kialakult ha-tárvitát is feltüntette. Az 1776. évi térkép jel-magyarázatát mutatom be, amely nagyon szép kivitelű, közérthetően adja meg a piktogram-ok jelentését (8. kép). Ezzel a megoldással a két térkép készítői évtizedekkel megelőzték a hazai térképészeti gyakorlatot.

Természeti határpontok

A határpontot képező természeti tájelemeket a térképeken köznévvvel vagy egyedi helynév-vel nevezték meg, de sok esetben név nélkül, azaz csak piktogrammal jelezték a pont helyét. A domborzati elemek közül a magaslatok és a vízmosások válhattak határponttá. Magasla-ton kijelölt határpont megnevezésére a rajzon példa a Mikoviny Sámuel által TATA–AL-MÁS–SZÖNY térségére 1746-ban készített tervlapon a „Magas határ” Almás és Naszály határán (9. kép).¹⁵

Az Alföldön a határ kijelölésében szere-pet kapott kunhalmok többségének az önálló helyneve is felkerült a térképekre. Egyedi hely-névvvel megnevezett kötömbre példa a négy település: Bogdány–Leányfalu–Szentendre–

7. Vitatott határpontok jelölése számokkal és betűkkel

8. Jelmagyarázat a határpontok piktogramjaihoz

9. „Magas határ” – határpont természeti magaslaton

10. „Szekrénykő” – természetes kő határpont négyes sarok-ponton

13 Kakasd, 1773, MNL OL, S 68. No. 97.

14 Edelény, 1770, MNL OL, S 11-No. 706., és 1776, MNL OL S 34. No. 1.

15 Tata–Almás–Szöny mocsárlecsapolási terv, 1746, [Naszály–(Duna)Almás], MNL OL, S 11. No. 290.

16 Bogdány (Dunabogdány), 1762, [Szentendre–Leányfalu–(Duna)Bogdány–Pilisszentlászló sarokpont], MNL OL, S 11. 43.-2.

rajz három malmot jelöl piktogrammal a határokon, a mocsoládit és a mágócsit a rajzba irtan meg is nevezve (13. kép).²² Patakhidak feltehetően régi határjáró utak átkelőhelyén létesültek és váltak határjelölő építménnyé. Apró axonometrikus rajz és „híd” felirat jelez ZÁDOR térképén három település – Zádor–Potony–Lakócsa – határának közös sarokpontjára épített cölöphidat (14. kép).²³ A határvonalra került ásott kutak általában nem kaptak önálló jelet, csak szövegesen nevezték meg a helyüket a térképek szerkesztői.

A „Határgödör”-ként megnevezett pontokról a térkép alapján nem mindig lehet eldönteni, hogy természetes vagy mesterséges-e a gödör? VÁRKONY birtoktérképén a rajzba beírt „Határ gödör” esetében azonban éppen a rajzból állapítható meg, hogy nem ásott gödörről, hanem természetes vízmosásról van szó.²⁴ A farkasvermeket általában a határ vonalában ásták, így lett szerepük másodlagos funkcióként a határ azonosításában. A NAGY-ÁG és MOCSOLÁD közötti határvitáról készült térképen a „Farkasverem” megnevezés egy határrhalom piktogramja mellé került a rajzba beírva.²⁵ Források, illetve „forráskutak” szintén szerepet kaphattak a határ kijelölésében. TAMÁSI és TESZÉR vitatott határán két forráskút piktogrammal jelölése mellé a kutak helynevét is beírta a térkép készítője.²⁶

Határfák

Magánosan álló, illetve az adott helyen fajja, formája vagy kora miatt különlegesnek számító fa önmagában, minden beavatkozás nélkül is határfává válhatott. Ahol sok fa volt, ott persze meg is kellett valahogy jelölni a határfát, hogy a többitől egyértelműen megkülönböztethető legyen. Az azonosítást segítette a fafaj megadása is a rajzon vagy a jelmagyarázat-

ban. A tanulmányozott térképeken összesen 16 fafaj magyar vagy latin megnevezésével találok. Közülük a tölgy, a cser, a körte/körtvély, a kőris, a szil, a hárs, a nyár és a som magyarul és latinul is, az alma, a berkenye, a dió, a nyír, a fűz és a „tüskebokor” csak magyarul, az éger csak latinul (*Alnus*) szerepelt. A mocsárfa a kocsányos tölgy tájneve, a tüskebokor a galagonya megnevezése, a magyal valószínűleg a cserrel azonosítható. A körte és a vele azonos „körtvély” természetesen vadkörte fa, az almán pedig vadalmát kell érteni. A nyárfát a szlávból átvett *topolya* névvel említik. A leggyakoribb határfa a tölgy és a cser, latin nevükkel írva *Quercus* és *Ilex*.

Jelölés és átalakítás nélküli, vadon nőtt élőfák

Legelőn, folyóparton, út mellett spontán nőtt vagy ültetett, irtáson és erdőszegélyen meghagyott idős fák egyaránt válhattak határjelölővé. Szoliter faként – amint már a középkori határleírásokban is – igen gyakori határfa a vadvadkörte/*Pyrus*.

Sok településen található határfaként kétágú fa és háromágú fa. A kifejezés a fa törzsének elágazására utal. Megnevezésük legtöbbször a jelmagyarázatban, néha a pontot jelölő piktogramhoz írva olvasható, a sok példa közül csak néhányat említek. Az Eszterházy és a Niczky birtokok közötti határvitát bemutató – különösen szép grafikájú – térképen JÁGONAK és KERCESELIGET vitatott határán a rajzon kétágú fa számozott piktogramja látható, a jelmagyarázatban „Biramis *Ilex*”; közvetlenül mellette van egy háromágú fa piktogramja, a jelmagyarázatban „Tiramis *Tilia*” (15. kép).²⁷ DABRONY és PÓRSZALÓK határvita-térképén háromágú fa számozott piktogramja látható, a jelmagyarázatban: „*Quercum*

22 Nagyág–Gerényes–Mocsolád–Szalótnak határvita, 1771, MNL OL, S 16. No. 1091.

23 Zádor, 1782 [Zádor–Potony–Lakócsa sarokpont], MNL OL, S 16. No. 1106.

24 Várkony birtoktérkép, 1789 [(Zengő)Várkony–(Mecsek)Nádasd], MNL OL, S 12. IV.-No. 24.

25 Nagyág–Gerényes–Mocsolád–Szalótnak határvita, 1771, MNL OL, S 16, No. 1091.

26 Tamási–Teszér és Fenyőfő–Szentlászló határvita, 1790, OSzK, TK 636.

27 Eszterházy és Nicky birtokok közötti határvita, 1759 [Jágonak–Nyerges–Kercseliget], MNL OL, S 16. No. 155.

triramen”.²⁸ A NAGYÁG és MOCSOLÁD vitatott határát bemutató térkép készítője a rajzba írta be a fát jelölő piktogramhoz a háromágú bükkfa megnevezését: „Fagus triramis”.²⁹ A négyágú határfa ritka lehetett, egyetlen térképi példát találtam rá, amit számozott piktogram mutat a Széchenyi család uradalmához tartozó KÖRÖSHEGY és a vele szomszédos KERÉKI vitatott határán, ahol a térkép lapszéli jelmagyarázatában magyarul olvasható „Négyágú nagy cserfa”.³⁰

Jelölt fák

A határfák leggyakoribb jelölésmódja a rovás/bevágás, ritkábban találkozhatunk a fűrással.

A rovással jelölt fák között nagyon gyakori a *kereszt*tel jelölés – a térképek magyar nyelvű jelmagyarázatában általában „kereszttel jegyzett”, ritkább a „koszorúzás” és csak egy-egy térképi példát találtam a „fúrt fa” és a „cserzett fa” határjelre.

A határfák megjelölését kereszt formájú bevágással az egész országban alkalmazták. Térképi ábrázolása is igen változatos, a legtöbbször a keresztet a fa törzsére vagy mellé, ritkábban a csúcsára rajzolták. KÖRÖSHEGY és KERÉKI már említett vitatott határán egyedi piktogram mutatja a térképen a fák kereszttel jelölését, a mellé írt számhoz tartozó jelmagyarázat a fa fajtát is megadja magyarul (16. kép). Ugyanezen a térképen piros kör jelet kaptak a koszorúzott fák piktogramjai, de amellett a számozáshoz tartozó jelmagyarázatba is beírta készítője a jelölés módját, néha koszorúzottnak, máskor koszorúsnak nevezve a fát (17. kép). A „koszorúzás” a fa törzsének körbevágását jelentette, annak teljes területén. A VASVÁRI URADALOM térképén Felsőoszkó határvonalán az egyik határfa neve a rajzba beírva: „Koszorúfa”.³¹ A BOLDOGKŐ és a

REGÉCI URADALOM közös határának egy részletét bemutató térképen a fák piktogramjai mellé rajzolt keresztet utalnak a fák jelölésének módjára.³² Az Eszterházy és a Niczky birtokok közötti határvita térképe sok keresztes határfát ábrázol piktogrammal JÁGONAK és KERCSSELIGET vitatott határán.³³ Többségük számozott és a jelmagyarázatban kapott leírást, néhány kereszttel jelölt fára azonban együtt vonatkoztatva, a rajzba beírva olvasható, hogy azok kereszttel jelölt fák „Cruce signatae arbores” (18. kép). Az összetett jelek, mint pl. „megégetett keresztes fa”, „keresztes fa határhalm mellett”, valamint a keresztes kétágú és a háromágú fák mindegyike a piktogram mellett számot is kapott és a jelmagyarázatból tudjuk meg azok jelölésének típusát. Egy háromágú bükkfa mindhárom ága külön kereszt jelet kapott a rajzon.

Takács Lajos szerint a koszorúzással azonos bevágást takar a „cserzett fa” megnevezés is, amire példa SIMONFA 1774. évi térképén látható.³⁴ A számozott piktogram a jelmagyarázatban „cserzett bikfa” megnevezést kapott. Ritka határjel volt az „ablakos fa”. Sem a Takács által idézett, az ablakos fát határjelként említő tanúvallomásokból, sem a térképi jelölésekből nem derül ki, hogy pontosan mit takart ez a megnevezés.

Átalakított fák

A földhalomhoz hasonlóan már középkori határleírásokból is ismert módja volt a határpont jelölésének a „csonkolt fa”, ami a térképek tanúsága szerint a 18. században nagyon gyakori határjel volt. Sokféle változata volt, a határfa lehetett a törzsén vagy a koronájában csonkolt, vagy lehetett csak részben csonkolt. A tuskó/tönk, „Határtönk” megnevezés is többször előfordul a térképeken. Néha külön

28 Dabrony–Pórszalók határvita, 1781, MNL OL, S 86. No. 49.

29 Nagyg–Gerényes–Mocsolád–Szalótnak határvita, 1771, MNL OL, S 16. No. 1091.

30 Köröshegy–Gugypusztá–Kereki–Bálványos határvita, 1781, MNL OL, S 83. No. 100.-3.

31 Vasvári uradalom, 1790 [Felsőoszkó], OSzK, TK 1642.

32 Boldogkő–Regéci uradalom határa, 1764 [Boldogkő–Baskó–Sima], MNL OL, S 70. No. 37.

33 Eszterházy és Nicky birtokok közötti határvita, 1759 [Jágonak–Kercseliget], MNL OL, S 16. No. 155.

34 Simonfa–Szentpál (Zselicszentpál) határvita, 1774, MNL OL, S 16. No. 369.

megemlíti, hogy a csonk keresztel is megjelölt. EDELÉNY 1770-ben készített térképén annak szerzője a címet tartalmazó kartus mellé csonkolt fát rajzolt (19. kép).³⁵ JÁD–EDDE közötti határvita térképén az égett fák egyedi, lombtalan piktogramot, a jelmagyarázatban többféle megnevezést kaptak: „égett fa”, „határ jegyző égett fa”, „elégett cserfa”, „leégett jegyes fa tőke”.³⁶ Ugyanott egyes határfák csonkolása csak a szokásos fa piktogram mellé írt betűjel-

hez megadott magyarázatból derül ki, például: „Határ jegyző Cserfa tőke”.

Sok helyen előfordult, hogy az égett/égetett fákat határjelként hosszú ideig megőrizték. Így például a KÖRÖSHEGY és KERÉKI közötti vitatott határt bemutató térképén a lapszéli magyarázat szerint a számot és egyedi piktogramot kapott határjelek egyike: „Elégetett határfa tuskója”.³⁷

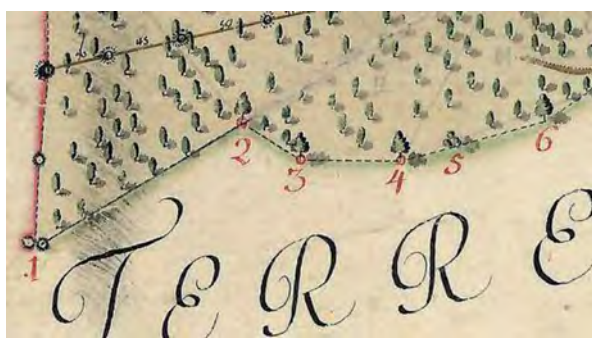
Az „összefonott fák” alkalmazása határjel-

■ 15. Kétágú fa és háromágú fa piktogramja

■ 16. Keresztes fák piktogramjai

■ 17. Koszorúzott fák piktogramjai

■ 18. Keresztes fák csoportja megnevezve

■ 19. Csonkolt fa rajza, Edelény

■ 20. Könyökfa rajza, Dabrony

■ 21. Összekötött fák rajza, Süly

³⁵ Edelény, 1770, MNL OL, S 11. No. 706.

³⁶ Jád–Édde határvita, 18. sz., MNL OL, S 16. No. 413.

³⁷ Köröshegy–Gugypusztá–Kereki–Bálványos határvita, 1781, MNL OL, S 83. No. 100.-3.

ként ritka lehetett. Egyetlen példát találtam rá, a SÜLY külterületén lévő Eszterházy erdőbirtokot bemutató, valószínűleg befejezetlen térkép mellékrajzaként, készítője Kenedics József (21. kép).³⁸ A „Könyök fa” a csonkolt fa egyik – csak részben csonkolt – változata, amelynek az egyik oldalsó, élő ágát meghagyták. DABRONY térképén a rajzba írva olvasható a megnevezés, amellelt lapszéli mellékrajzként is látható (20. kép).³⁹ A könyökfa formájának ismeretét Szabadhegyi Mihálynak, a térkép és a rajz készítőjének köszönhetjük.

Takács több település – Egerszeg 1741, Somogyásámszon 1752. évi – határvitájánál is említi a tanúk által megnevezett „könyökös fát”, azokról a településekről azonban nem találtam térképet.⁴⁰ A határjelölés ritka módja lehetett a patkós fa és a fúrt fa. Edelény mindkét említett térképén a rajzba írták a „Patkósfa” megnevezést a térképek szerkesztői. Több települést érintő határvita térképén a BALATONKERESZTÚR és BALATONÚJLAK között húzott határvonal egyik pontja kapott „Fúrt fa” megnevezést.⁴¹

Föld határjelek

A 18. században az egész országban a földből készített halom volt a határpontok jelölésének a leggyakoribb módja. A halmok mérete és formája is változatos volt, ami azonban a térképi ábrázolásokból nem derült ki. A jelmagyarázatban néha megjegyezték, ha egy halom különösen nagy volt, vagy azt, hogy az régi jel. A tájegységtől függően a határpereket leíró jegyzőkönyvekben és a térképek jelmagyarázatában is igen változatos a határjelölő halmok megnevezése. Magyarul: határhalom/határdomb/földhatár/hányás vagy egyszerűen: „határ”; illetve latinul: Cumulus, Cumulus terrens, Meta, Terra meta szavakkal nevezték.

Önmagában a „cumulus” név a térképen föld- vagy kőhalmot is jelenthet, csak a piktogramból vagy a jelmagyarázat szövegéből derül ki, hogy melyikről van szó.

A földhatár lehetett egyes, kettős vagy hármas halom. Mindegyikre látható példa a Csajág felé eső határon a BERHIDA és KISKOVÁCSI határvitáját bemutató térképen (22. kép).⁴² Ugyanezen a térképen található Berhida és Ősi határán egy viszonylag hosszú határszakasz, ahol a sík felszínen elegendő volt egyes halmok sorával megjelölni a határvonalat (23. kép). A kettős halmok általában határút vagy határt képező vízfolyás két oldalán voltak, jelezve azt, hogy a két halom között közös használatú sáv húzódik, az utat vagy a vizet közösnek tekintik. A Berhida és Papkeszi közötti határon is a határjáró út két oldalán sorakoznak a kettős halmok (24. kép). Vízfolyás melletti kettős halomra látható példa Bedekovich Lőrincnek a ZAGYVA és a TARNA folyását bemutató térképén, Jászberény–Jászfákóhalma határán, a Nagy-ér két oldalán (25. kép).⁴³ A vízfolyás azóta történt többszöri mederrendezése ellenére az ottani halmok egy része ma is megvan. Az egyes és a kettős halmokhoz ritkán került a rajzon felirat is, legfeljebb akkor, ha a vitában meg kellett erősíteni, hogy régi halomról, valódi határjelről van szó, vagy pontosítani kellett annak helyét. A viszonylag gyakori hármas és a ritka négyes halmokhoz azonban az esetek többségében vagy a rajzba, vagy a jelmagyarázatba beírták a halmok számát is, a sarokpontokon pedig azt is, hogy a halmok melyik településhez tartoznak.

Hármas határhalmokra az egész országban vannak térképi példák, az úgynevezett szöghatárokon.

Bedekovich Lőrinc az említett vízrajzi térképén feltüntette a Jászdózsa déli határának

38 Süly (Tápiósüly) birtoktérkép, 18. sz., MNL OL, S 91. No. 19.

39 Dabrony, 1771, MNL OL S 86. No. 40.

40 TAKÁCS, 1967. 49.

41 Balatonkeresztúr–Balatonújlak határvita, 1771, OSzK, TK 619.

42 Berhida–Kiskovácsi határvita, 1766 [Berhida–Csajág, Berhida–Ősi, Berhida–Papkeszi], MNL OL, S 19. No. 34.

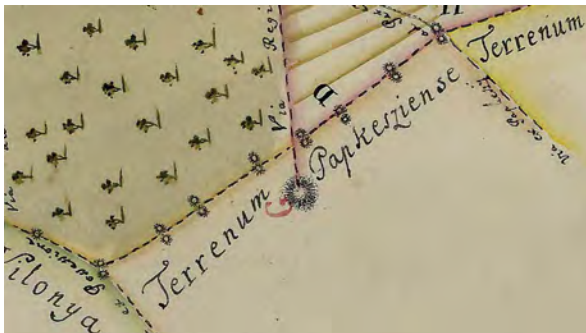
43 Zagyva és Tarna vízrajza, 1792 [Jászberény–Jászfákóhalma] és [Jászdózsa–Jászberény–Jászárokszállás sarokpont], MNL HML, XV.9.-120.

■ 22. Egyes, kettős és hármas határhalom

■ 23. Egyes határhalmok sora

■ 24. Kettős határhalmok határjáró út két oldalán

■ 25. Kettős határhalmok vízfolyás két oldalán

■ 26. Hármas határhalom sarokponton (1792)

■ 27. Hármas határhalom sarokponton 2017-ben

■ 28. Négyes határhalom településnevekkel Csátka, Réde, Súr és Tészér sarokpontján (1771)

■ 29. Négyes határhalom Csátka, Réde, Súr és Tészér sarokpontján 2021-ben

mindkét végpontján emelt – ma is meglévő – hármas halmokat. A keleti végponton lévő mára jelentősen erodálódtak, alig látszódnak, a nyugati végponton azonban, Jászdó-

zsa–Árokszállás–Jászberény sarokpontján, jó állapotban vannak, derékig érő magassággal láthatóak (26. és 27. kép). DORMÁND határ-
vita-térképén három ponton is hármas halom

szerepel piktogramokkal.⁴⁴ Érdekes megoldásként közülük a nem vitatott határon lévő hármas csak „Trimeta” nevet kapott, a vitás határvonalak végpontján lévő, de a felek által elfogadott határpontra csak egyetlen halom rajz került, amely mellett a „Trimeta” felirat és a három település neve olvasható, míg a vitatott hármashatár pontnál csak a három piktogram látható, felirat nélkül.

A négyes határhalom ritka, mindössze két térképi példát találtam rájuk. CSATKA településtérképén a Csatka–Súr–Teszér–Réde sarokponton a négy piktogram mellett a települések neve olvasható (28. kép).⁴⁵ A négy halom, erdővel benőve, ma is megtalálható a 250 évvel ezelőtti helyén (29. kép). DABRONY és ALÁSONY közötti határvita térképén a két település mellett Podár és Nyárad négyes sarokpontján a rajzra a piktogramok mellé „4 Cumuli” megnevezés is felkerült.⁴⁶ Az alföldi, mélyen fekvő, vízjárta területeken volt szokás úgynevezett „árkos/árkolatos határ” emelése, amelyre a DEBRECEN és BALMAZÚJVÁROS közötti határvitát ábrázoló térképen láthatók példák.⁴⁷

Határkövek

A határkövek lehettek természeti képződmények vagy mesterségesek – faragottak –, és mindkét típusban lehettek jelöletlenek vagy valamilyen jellel ellátottak. Különleges, egyedi formájú, alakítás és jelölés nélküli kő határjelre példa a már említett „Szekrénykő” mellett a „Nyerges kő” a SZENTENDRE és POMÁZ közötti határvita-térképén.⁴⁸ Az egykori határkő ma is látható egy jelzett turistaút mellett. Gyakori a véséssel (vájattal/vonallal) megjelölt természeti sziklaképződmény. A kövek jelölésénél is viszonylag gyakran alkalmazott jel

volt a kereszt. A jelmagyarázatba néha beírták a kereszt helyét, tájolását, annak formája és mérete azonban a térképek rajzáról nem derül ki. Sok „keresztes kő” is látható az említett két település közötti határvita 1762-ben, majd három évvel később, 1765-ben készített térképén. Ugyancsak gyakori volt, hogy a határkőbe lyukakat fúrtak. Szentendre és Pomáz akkori, vitatott határán az egyik kövön bevágás fölött két mély lyuk, egy másik kő oldalán pedig három lyuk látható ma is, a térképek lapszéli jelmagyarázatában írtakkal egyezően. A terület sziklákban, nagyméretű kövekben bővelkedik, ezért a jelölt és jelöletlen természetes kövek nagy formai változatossága látható a térképeken határjelként, és pontos leírásuk olvasható a jelmagyarázatokban. Az említett határon a térképeken feltüntetett kő határjelek többsége ma is egyértelműen felismerhető. Az 1762. évi térkép egy részletének piktogramjait (30. kép) és ma is az eredeti helyükön fellelhető egykori határkövek néhány példányát mutatom be mellékelten (31., 32., 33. kép).⁴⁹ A BOGDÁNY és VISEGRÁD közötti határvita térképén a betűvel is jelzett, követ ábrázoló apró piktogramon is látható hét lyuk, a jelmagyarázat szövege pedig ezt a jelölésmódot megerősíti (34. kép).⁵⁰

Az Alföldön ritka volt a határkő, ezért kivételes, hogy a ma Jászkisérhez tartozó KÜRT-PUSZTAI Eszterházy birtokot bemutató térkép huszonkét – föld határdombra állított – határkövet ábrázol (35. kép).⁵¹ A jelöletlen mesterséges határkövek általában álló hasáb alakúak voltak, a térképek is hasáb formájú piktogrammal ábrázolják azokat. A faragott határkövek egy része különleges, egyedi, határjelként másodlagosan felhasznált kő volt, például római sírkő vagy régi útjelző kő. Elkopott vagy félig kész malomkövet is alkalmaztak határ-

44 Dormánd–Kisbuda (ma Füzesabony része) határvita, 1759, MNL HML, XV.1.a.-3.

45 Csatka, 1771, MNL OL, S 86-No. 39.

46 Dabrony–Alásony határvita, 18. sz. [Dabrony–Nyárad–Podár–Alásony sarokpont], MNL OL, S 86. No. 37.

47 MNL OL, S 70. No. 117.

48 Szentendre–Pomáz határvita, 1765, MNL OL, S 11. No. 42.-2.

49 MNL OL, S 11. 42.-a.

50 Bogdány (Dunabogdány)–Visegrád határvita, 1799, MNL OL S 11. No. 488.-6.

51 Kürt-puszta (ma Jászkisér része) birtoktérkép, 1797, MNL OL S 16. No. 196.

■ 30. Szentendre–Pomáz 1762. évi határvíta térképének részlete, 22–43. számú határpontok

■ 31. Határkő, Szentendre–Pomáz 23. számú határpontja 2021-ben

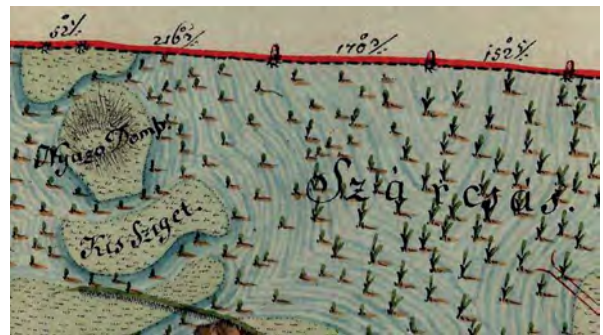
■ 32. Határkő, Szentendre–Pomáz 27. számú határpontja 2021-ben

■ 33. Határkő, Szentendre–Pomáz 31. számú határpontja 2021-ben

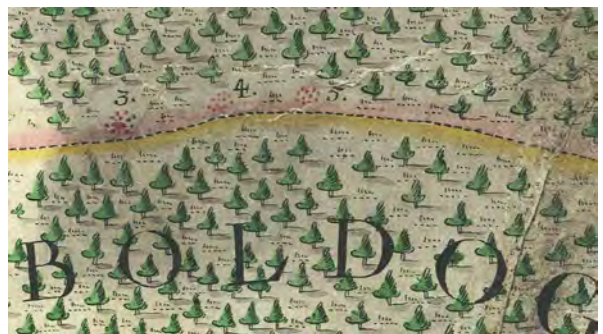
■ 34. Hétlukú határkő piktogramja

■ 35. Faragott határkövek birtokhatáron

■ 36. Malomkő határpont

■ 37. Kőhalom határpontok térképi jelölése

jelzőnek. Faragott határkő is kaphatott bevesséssel jelölést, amint ACSA birtoktérképén, a Verebvel közös határon látható „Likas kő”.⁵² A határkő nevéből ott dülönév is lett, amit a mai térképek is feltüntetnek. Feltehetően eredetileg malomkő volt a DABRONY határjeleként 1771-ben a térképre is felírt „Kerek kő”.⁵³ TISZABÁBOLNA birtoktérképén piktogram mellett a rajzba beírva olvasható a „Malomkő határ” helynév (37. kép).⁵⁴ A kettős és a hármas határkő ritka volt, ezeket csak gazdag főurak birtokának a határán állították. Hármas kőhatárra látható példa EDELÉNY 1776. évi térképén, ahol az Eszterházy–Forgách birtok egyik sarokpontját jelölték vele.⁵⁵

Kőhalom csak ott lehetett határjel, ahol a felszínen nagy mennyiségben heverték a kisebb-nagyobb kövek. Állhatott viszonylag kis kövekből vagy egy nagy kő körül rakott kisebb kövekből. Ezekre példák láthatók BOLDOGKŐ és a REGÉCI URADALOM (1764) határ-térképén, Boldogkő–Baskó határán, a rajzon piktogrammal és számmal, a jelmagyarázatban szövegesen leírva (38. kép).⁵⁶

Szakraális határjelek

A határvonalon lévő szakraális kisépítmények (kereszt, kőkép, kápolna) nem igazi határjelek, azokat ugyanis elsődlegesen vallási indítatásból állították. A népi hiedelem ugyanakkor birtokóvó szerepet tulajdonított nekik. A későbbi határjárások alkalmával persze már a határvonalat bizonyító tájelemekké válhattak. Az általam átnézett térképeknek csak kisebb része ábrázol településhatáron szakraális kisépítményt, azok száma a 19. században növekedett meg. Határon lévő képesfa

térképi ábrázolására pedig egyáltalán nem találtam példát.

A térképeken rajzolt piktogramokból nem derül ki az építményeknek sem az anyaga, sem formája, jellege. Kivételnek számít a TÁPÉ térképén, a Maros partján látható kereszt a határon, amely mellé a rajzba beírva „Crux lapidea” (kőkereszt) felirat olvasható.⁵⁷ Az OZORA egy részét ábrázoló birtoktérkép öt keresztet jelöl a határon, közülük egyet a vitatott határvonal pontjaként.⁵⁸ Két kereszt határjelző földhalmon áll. A BERHIDA és KISKOVÁCSI közötti határvitát bemutató térképen a peremartoni határon a piktogramhoz a rajzba beírva olvasható a „Kőkép” felirat.⁵⁹ GYŐRVÁR és a VASVÁRI KÁPTALAN közötti határvíta térképe Pácsony és Olaszka sarokpontján szintén a rajzba beírva jelöli a „Fehér kép” nevű kisépítményt.⁶⁰

Összetett határjelek

A 18. században gyakori volt a kettős/többszörös határpont jelölés, azaz különböző típusú határjelek együtt vagy egymás melletti előfordulása, azokat hangsúlyosan írták le a térképek jelmagyarázatában. Viszonylag gyakori együtt a határhalom és a határfa, ami földhányásba utólag ültetett, illetve azon spontán nőtt fa vagy meglévő fa tövéhez emelt földhányás egyaránt lehetett. Még gyakoribb a térképeken az egymás mellett álló földhalom és a jelölt vagy jelöletlen fa, amire példa a KÖRÖSHEGY és KERÉKI vitatott határáról készült térkép jelmagyarázatában „Hársfa kettős halommal”.⁶¹ SZENTENDRE és POMÁZ 1765. évi határvíta-térképén épp fordítva olvasható: „Földhalom két bükkfa között”.⁶² A BOLDOGKŐ és a REGÉCI URADALOM határát bemutató

52 Acsa birtoktérkép, 1789 [(Vértes)Acsa–Vereb], MNL OL, S 12. I.-No. 9.-2.

53 Dabrony, 1771, MNL OL, S 86. No. 40.

54 Bábólna (Tiszabábólna) birtoktérkép, 1770, MNL OL, S 11. No. 711.-1.

55 Edelény, 1776, MNL OL, S 34. No. 1.

56 Boldogkő–Regéci uradalom határa, 1764 [Boldogkő–Baskó–Sima], MNL OL, S 70. No. 37.

57 Tápé, 1776 [Tápé–Szeged], MNL OL, S 82. No. 102.

58 Tóti–Sári-puszta (ma Ozora része) határvíta, 18. sz., MNL OL, S 16. No. 480.

59 Berhida–Kiskovácsi határvíta, 1766 [Berhida–Peremarton], MNL OL, S 19. No. 34.

60 Győrvár–Vasvári káptalan, 1771 [Pácsony–Olaszka (Olaszfa)], MNL OL, S 107. No. 30.

61 Köröshegy–Gugypuszta–Kereki–Bálványos határvíta, 1781, MNL OL, S 83. No. 100.-3.

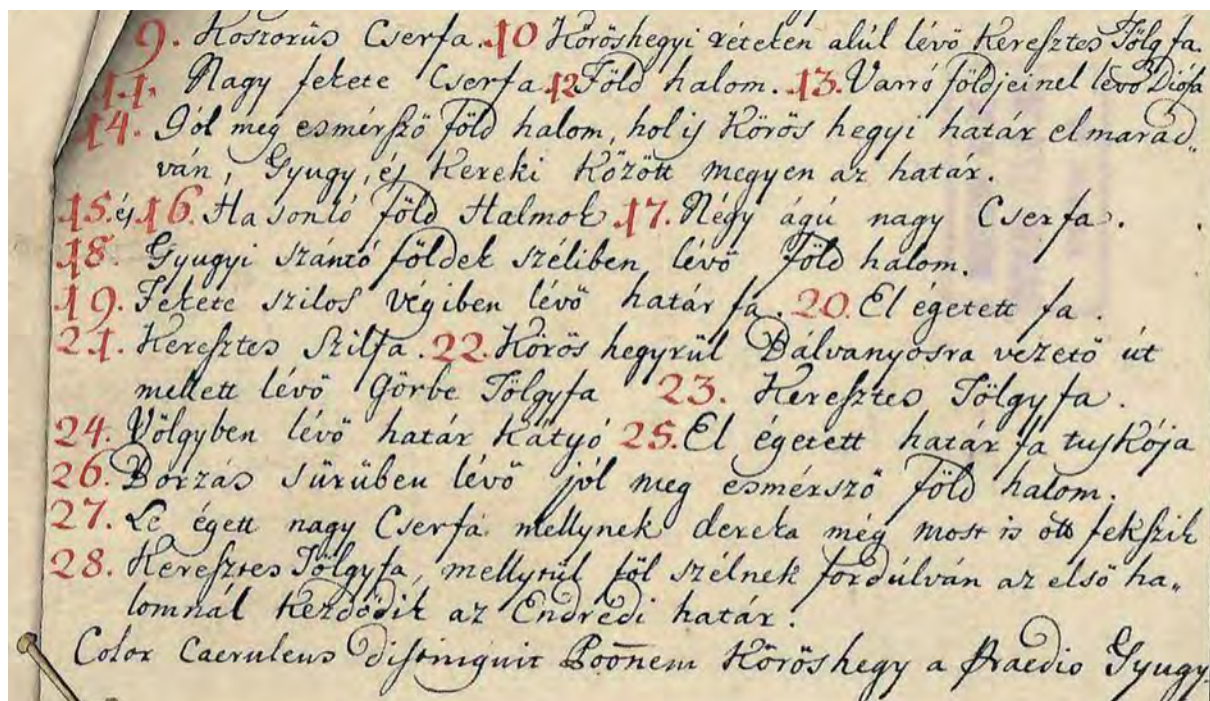
62 Szentendre–Pomáz határvíta, 1765, MNL OL, S 11. No. 42.-2.

térképen az látható, hogy a kőhalmot égett fa, kiszáradt fa vagy élőfa körül egyaránt rakhaták.⁶³

Összegzés

A határpercek jegyzőkönyveiben leírt, Takács Lajos által közölt határjeltípusok többségére találtam térképi példákat, és azok mellett néhány olyan típusra is ráakadtam, amelyek a jegyzőkönyvekben nem szerepelnek. A határjelek sokfélesége és azok térképi jelölésé-

nek nagyfokú változatossága miatt a cikkben nem törekedtem valamennyi típusuk összes fellelt ábrázolásmódjának bemutatására. Néhány példával bizonyítottam, hogy a 18. századi térképek lehetőséget és segítséget nyújtanak a ma is meglévő régi határjelek felkutatására. Az egykori határjelek a településtörténet és a tájhasználat-történet bizonyítékai. A térképek segítségével azonosítható, 220-280 évvel ezelőtti helyükön ma is megtalálható határjeleket kultúrtörténeti emlékként kell megőriznünk.

■ Részlet a Köröshegy–Gugypusztá–Kereki–Bálványos határvíta térképének jelmagyarázatából, 1781 (MNL OL, S 83. No. 100.-3.)